

ג. מי הם בעלי הסמכות שאמורים לפסוק בסוגייה זו, ועד כמה ניתן לסמוך על כך שהם ערים לצורך החקלאי וההתיישבותי.

פרק עשירי: הסוגייה החקלאית-הכלכלית

באופן ספציפי נגע הדיון הן לעבודות הקשורות בגידולי השדה והירקות והן במטעים ויבולם, כמו גם בשאלת עבודתם של יהודים בעבודות החקלאיות השונות.

1. שאלת הנזקים הישירים והעקיפים ליבולי השדות

השאלה הראשונה והבולטת נגעה לגידולי השדה, החד-שנתיים. כאמור, הקיפו שטחי המזרע את רוב השטח המעובד, גם במושבות שהתבססו על מטעים נזרע חלק מן השטח בגידולי שדה ובירקות כהשלמה כלכלית נדרשת. המושבות לא הצליחו להתקיים רק מיבוליהן, אך ברובן היוו אלו מרכיב משמעותי בהכנסתם.⁴

מחזור הזריעה המקובל היה כאמור: שנה תבואות חורף ושנה תבואות קיץ. החלקות שנזרעו בשנת תרמ"ז בתבואות חורף היו עשויות אפוא להיזרע בשנת תרמ"ח בתבואות קיץ, ובשנת תרמ"ט בתבואות חורף. שבייתה בשנת תרמ"ט מזריעה ובפרט של תבואות חורף, הייתה עשויה אפוא לגרום נזק כלכלי משמעותי ליבולי השדה.

4. פירוט מדוקדק של רבים מהצרכים החקלאיים השונים בהקשר לסוגיית השמיטה מצוי במכתב לרבנים שכתבו חקלאים רבים מגדרה, רחובות, ואדי חנין וראשון לציון, בשנת תרנ"ה, לקראת שנת השמיטה תרנ"ו (ליון, שאלות, עמ' שטו-שכא. שם הרבנים אליהם פנו לא מפורט במסמך הנ"ל, אולם ממכתב של הרב שמואל מוהליבר לאיכרים בארץ, מח' בתמוז תרנ"ה, מתברר שהוא מוען (גם) לרב מוהליבר (העתקות של המכתב פורסמו ב: החרות, א' בתמוז תר"ע (8.7.1910), עמ' 3; היהודי, כו (כ"א תמוז תר"ע), עמ' 3-4; וראו העתקה של המכתב מעותק מארכיון רחובות אצל: פרידמן, למשמעותו, עמ' 476-478 (וצ"ל ח' בתמוז במקום ח"י בתמוז); ניצני ארץ, מכתב ו, עמ' 16. וראו פרידמן, שם, עמ' 478-479; ניצני ארץ, מכתב ז, עמ' 17-18, במכתב חברי ועד המושבה רחובות לאליהו זלמן לוויין אפשטיין, פקיד המושבה בוורשה). על אף שחלו שינויים מסוימים בין שנת תרמ"ח לשנת תרנ"ה, רבים מן הפרטים יפים גם לשנת תרמ"ח ותואמים התייחסויות שעולות ממקורות הנוגעים לשנת תרמ"ח. בשנת תרנ"ה ציינו החקלאים הנ"ל כי גם רוב אלו שמגדלים גפנים, אינם יכולים להתקיים רק מגידולים אלו, "כי באמת הרוב הגדול שבנו אינם יכולים להתקיים כלל וכלל בלי זריעת תבואה וגינת ירק והמיעוט שבנו מוצאים מקור מחיתם רק בהם בלבד ואם תאסר עליהם עבודתם אז לא נשאר לפניהן ממש מקור למחיתם" (ליון, שם, עמ' שיט). מציאות זו הייתה דומיננטית אף יותר ערב שמיטת תרמ"ט.

בנוסף לכך שימש חלק מן היבול, בעיקר שעורה וקש, כמקור למספוא לבהמות. סוס עלה 200 פרנק ויותר,⁵ לצורך מזונו נדרשו כ-30-35 דונם של שעורה, או קניית מספוא בלפחות 30 פרנק לחודש, וזאת לא כולל הוצאות אחזקה נלוות.⁶ בהעדר זריעה במשך שנה יידרש ממון ניכר להוצאה על מספוא לבהמות ובפרט לבהמות העבודה היושבות באפס מעשה, דבר שעשוי לגרום למכירת בהמות אלו בשמיטה במחירי הפסד ולמנוע ממילא גם את הרווח מן הבהמות לזיבול ולחלב.

שאלה משמעותית נוספת נגעה להשלכות על היבול החקלאי לאחר השמיטה. באדמה שלא נחרשה קודם הזריעה צומחים קוצים ועשבים רבים, דבר הגורם לפגיעה משמעותית בצמיחת התבואה. בשנים רגילות האדמה הייתה נחרשת בחודשים שקודם הזריעה, משום שלצורך זריעת תבואות הקיץ חרשו במהלך החורף 2-3 פעמים וזרעו לאחר הפסח, ולעתים חרשו גם אחר כך, כמו בין האבטיחים. גם אם לא נזרעה האדמה ביבולי קיץ, היו חורשים אותה במהלך החורף כמה פעמים לצורך הזריעה בשנה הבאה, וכך הייתה מתאפשרת זריעה עם תחילת החורף. הזנחת השדות בשנת תרמ"ט, מבלי לזרוע בהן אפילו תבואות קיץ או למצער לחרוש אותן כמה פעמים, עשויה הייתה לפגוע מאד בתבואות החורף שיזרעו בשנת תר"ן, ולעתים אפילו בכלל באפשרות לזרוע. היא הייתה עשויה לגרום לכך שהאיכרים יאלצו לחכות לגשם הראשון כדי לחרוש את האדמה. חריש זה מתאפשר רק כשבועיים אחרי הגשם, כשהאדמה מעט מתייבשת, ואם הגשם הבא יתעכב מאד, הדבר יימנע למעשה את הזריעה.⁷

5. פינס ציין בחשון תר"ן (1889) ש"מחיר סוס ממוצע הראוי לעבודה" הוא 200 פרנק (כתבים, 1413). א"מ פריימן ציין בשנת תרס"ו (1906) שעלות סוס לעבודה היא 200-300 פרנק (פריימן, ספר היובל, ב, עמ' 189). וראו גם אביצור, החייאת החיטה, עמ' 44, הנוקט סכום של 200-300 פרנק לסוס עבודה.

6. בשנת תרמ"ו (1886) הקציבו חובבי ציון לגדרה 30 פרנק לחודש למספוא לסוס (לילינבלום, דרך לעבור, עמ' 80). כך גם הקציבה פקידות הברון במזכרת בתיה, בשנת תר"ס (1900) (גינזברג, על פרשת דרכים, ב, עמ' 210). א"ש הרשברג ציין, בשנת תר"ס (1900), שמזון סוס ליום 1.5 פרנק (כ-550 פרנק לשנה) (הרשברג, משפט הישוב, עמ' 99. ובעמ' 47 ציין עלות שנתי של 600 פרנק). פריימן, שם, ציין בשנת תרס"ו (1906) שסוס אוכל ליום חצי כלי שעורה. כשכלי שעורה עולה בין 2.15-2.75 פרנק ובזמני יוקר אף 3.1 פרנק, ובנוסף הוא אוכל תבן שעלותו השנתית כ-4 פרנק. אביצור נקט סכום גבוה יותר, של 2.5 פרנק ליום (כ-900 פרנק לשנה) למזון סוס. וציין שיחד עם פרזול, טיפול וטרינרי, בניין אורווה ובלאי, טיפול בסוס ובלאי של הסוס (סוס יכול לבצע עבודת חריש טובה עד 10 שנים), יוצא שאחזקת סוס יכולה הייתה להגיע ל-1,000-1,200 פרנק לשנה (אביצור, שם, עמ' 44). כאמור נראה שעלות מזונו של סוס הייתה נמוכה יותר ברוב התקופה ועמדה על 1-1.5 פרנק ליום (360-550 פרנק לשנה). גידול שעורה לסוס אחד הצריך 30-35 דונם מאדמות המשק (אביצור, שם).

7. ראו להלן שער שישי, הע' 203.

יתר על כן, עצם השארת השדות בורות במהלך השמיטה, עתיד היה לגרום נזקים עקיפים משמעותיים:

א. על פי המקובל, שדות בור מופקרות למרעה, דבר שעשוי היה להביא באופן טבעי את הרועים הערבים לרעות באדמת הכור, ואגב כך לפגוע במטעים הסמוכים. יתר על כן, תופעות המרעה בשדות הכור בין שדות המזרע והמטעים היוו מקור לסכסוכים מרים עם הערבים והגיעו לתביעות משפטיות ולעימותים פיזיים.⁸

ב. שדות בור מהוות מקור לתולעים ושרצי העוף הפוגעים במטעים הסמוכים להם.

היו גם שאלות נוספות שנגעו לעבודות קרקע שונות, כמו זיבול, שתילת גדר צבר, ועקירת קוצים ושיחי בר שהייתה בהם משמעות ממונית, ומניעת נזק.⁹

נתונים אלו עמדו לעיני מי שצדדו בהשגת היתר עבודה בשביעית. מנגד, המעיטו שוללי ההיתרים בצורך המעשי בעבודה בפלחה בשמיטה, מכמה סיבות עיקריות:

א. טענה מרכזית שהועלתה הייתה, ששביתה דווקא תועיל ליבול השדות לאחר השמיטה, כיוון שהאדמה צריכה לנוח, בפרט כאשר היא אינה מזובלת.

ב. אם מדובר בהיתר עבודה רק לגויים, הדבר עשוי לגרום יותר נזק מתועלת.

ג. בנוסף לכך נטען שבמציאות בה שחר היבולים הוא מועט, והמושבות נזקקות ממילא לתמיכה מחובבי ציון ובפרט מהברון, אין הצדקה לעבוד בשמיטה, ויש לדאוג, וודאי בשמיטה זו, לממן את ההפסד הקיים, אם בכלל, מן השביתה בשנת השמיטה, ולא להתיר את העבודה בשמיטה.

2. נזקים ישירים ועקיפים למטעים וליבולם

סוגייה לא פחות משמעותית הייתה סוגיית הטיפול במטעים, ובפרט בגפנים. כאן טענו המתנגדים להיתר עבודה, כי ההלכה מתירה ממילא עבודות שנועדות לקיום האילנות, ולכן אין צורך בהיתר עבודה מיוחד. לעומת זאת העלו המצדדים בהשגת היתר כמה וכמה שאלות כבדות גם בנוגע למטעים. מעבר לשאלת האפשרות של נטיעת מטעים חדשים, עלו שאלות רבות בנוגע לטיפול במטעים הקיימים. הצלחת האילנות והפירות הייתה

8. לויין, שאלות, עמ' שטו-שכא. כאמור הנתונים שם הם משנת תרנ"ה, אולם כפי שנראה גם להלן הם יפים גם למצב בשנת תרמ"ח. הכותבים ציינו שם נימוק נוסף בנוגע לאדמות שמסיבות שונות לא נזרעו בשנתיים האחרונות, שאם לא תזרענה גם בשנה הבאה, תמכר הקרקע על פי החוק למי שיעפדה וישלם את מס הקרקע יזכר נקרעו באופן כזה מאיזה מושבות הרבה מאות דונמים אדמה.

9. ראו להלן בנספח 3.

תלויה במספר פעולות חשובות ועיקרן: חרישה בין העצים; זמירה הנחוצה לטובת האילנות אשר דרשה עבודת מומחים; הרכבה של גפנים על גבי כנות חזקות, פעולה שגם כן דרשה עבודת מומחים; פעולת גיפור בגפנים ובשקדים, שנדרשה למניעת מחלות מן העצים.

כמו כן לרוב ישנן נטיעות שאינן נקלטות בשנה הראשונה לנטיעתן ואם לא ימלאו את מקומן בשנה השנייה בנטיעות חדשות, יקשה מאד לנטוע נטיעות חדשות בשנה שאחר כך, כיון שבשלב זה השורשים של הנטיעות הוותיקות גדולים ומונעים קליטת נטיעה בסביבתם, מה עוד ש'קרחת הכרם' הנוצרת גורמת נזק לנטיעות הקיימות.¹⁰

יש לשים לב, במיוחד בסוגייה זו, לשלב הניסיוני בו היה נתון ענף הגפן במושבות, ערב השמיטה. מרבית הגפנים במושבות טרם נתנו יכול משמעותי. גם ההדרכה המקצועית הייתה בשלבי התהוות וטרם הובררו כראוי פעולות חקלאיות שונות. פעולות כמו: הרכבות מקצועיות, זמירות קפדניות, סימון מקצועי של החלקות, הפרדה בין זנים שונים, וטיפול מיטבי במזיקים ובעשבי בר - לא תמיד נעשו כראוי. ההדרכה המקצועית לא תמיד הייתה מצויה ובחלקה הייתה לקויה, והייתה מצויה בתהליכי ניסוי וטעיה. מאידך, כפי שנראה להלן, דווקא ערב השמיטה הגיע ענף הגפן במושבות לשלב חדש, בפרט עם הגעתו של מומחה הגפנים הצרפתי ז'ראר ארמן, ובמיוחד בשדה הניסיונות הגדול של הענף, בראשון לציון. ערב השמיטה דובר על שיפור משמעותי של הענף, על ידי הבאת מינים משובחים של זנים צרפתיים במהלך השמיטה, במטרה להרבותם ולהרכיבם על גפנים רבות, הן בראשון לציון והן בזכרון יעקב ובראש פנה. במקביל הוחלט על הקמת יקב מסחרי ראשון מסוגו, שעתיד להכנס לפעולה בקיץ תר"ן. שלב זה היה משמעותי מאד בתוכניות הברון לביסוס המושבות. נסיבות אלו גרמו מחד למחלוקות בדבר הצורך בפעולות שונות בשנת השמיטה, ומאידך הם מסבירים את החשיבות המיוחדת שניתנה, בפרט במושבות הברון, לטיפול מיטבי בגפנים ובפיתוחם (בפרט בנוגע לפעולות כמו: זמירה, הרכבה והרביית שתילים), דווקא בתקופה זו.

שאלה נוספת נגעה לשימוש בפירות, משום שבאופן עקרוני חל איסור לעשות מסחר בפירות שביעית והם מופקדים לכל. שאלה זו ברובה עוד לא הייתה מעשית כיוון שרוב הכרמים והמטעים טרם יצאו משנות הערלה, אך בחלק מן המקומות היא כבר הייתה מעשית.

10. במכתב מתרנ"ה נטען עוד שכדי להשיג יכולים אופטימליים יש לגדל את הנטיעות החדשות במשתלה ולנטועם בזמנים מדויקים בכרם (לוי, שאלות, עמ' שיט). לא ברור אם עמדה זו הייתה מקובלת כבר בתרמ"ח.

3. חובת המסים

סוגייה נוספת הייתה קשורה בצורך לשלם מס לשלטונות. טענה זו הועלתה במיוחד לאור התקדים התלמודי המציין היתר שניתן בארץ ישראל לחרוש בשמיטה 'משום ארנונא'.

לכאורה לא הייתה סיבה נראית לעיין להתיר מסיבה זו עבודה בשביעית, משום שבאופן רשמי נגבה 'מס העושר' רק מן היבול בפועל של השדות והמטעים. כך טען כבר בשמיטה הקודמת הרב כהניו,¹¹ וגם עתה, היו שטענו זאת.¹² אולם מתברר שקביעה זו לא הייתה מדויקת. פעמים רבות גבו חוכרי המס על פי אמדן של פוטנציאל היבול ולא על פי היבול בפועל, כשהם נעזרים באמצעי כפייה לגבות את המס לפי אמדנם והמס הגיע לפעמים לעשרות אחוזים משווי היבול.¹³ פגיעה ביבולים ובטיבם בשל השמיטה, עלולה הייתה

11. ראו לעיל שער שלישי, הע' 265.

12. כך, בתגובה לשאלתו של הרב פאליק מזכרון יעקב "אם ימצאו היתר לחרוש משום ארנונא אם יוכרחו העובדים לשלם" (תורה מציון, שנה א, ג (תרמ"ז-תרמ"ח), סי' כז. הדברים נכתבו בי"א בכסלו תרמ"ח (27.11.1887)), טען הרב יעקב אורנשטיין, מעורכי כתב העת תורה מציון וממקורבי הרבנים סלנט ודיסקין, שההיתר התלמודי אינו רלוונטי, "לפי ששמעתי שמלכינו יר"ה לוקח העשירית מתבואת הארץ כשהיא זרועה אבל כשלא יזרענה [ה] בעלי [ה] ויניחנה כך בורה לוקח רק מס הארץ הנקרא בלשונינו ווארקע או טאכסיע" (שם, סי' כח). טענה דומה העלה ר' חיים יעקב הכהן פיינשטיין מצפת ב'קונטרס חוק השמיטה' שכתב בשנת תרמ"ח, ופורסם בשנת תרמ"ט (פיינשטיין, קונטרס, סע' א, עמ' 163). פיינשטיין היה שד"ר מצפת, וכתב כמה חיבורים בהלכה. היה בין רוכשי האדמה בגיא-אוני ומכר אחר כך את חלקתו. אחיו היה ממקימי המושבה בני יהודה בגולן (יערי, שליחים, עמ' תכא; אמבון, הרב הדר, עמ' 291 הע' 40, עמ' 296 הע' 64, עמ' 384).

13. דוגמא לכך מצויה בזיכרונו של צבי הורביץ מגדרה: "מן השנה הראשונה להתישבותנו בגדרה ועד אחרי מלחמת-העולם לא פסקה הממשלה לעשוק אותנו ולמוץ את דמנו [...] לא היתה רשות פורמלית לחברי העיריית להיות חוכרי-העשור. אבל למעשה היו הם החוכרים [...] ואף השמאים היו מבני משפחתם. והעלוקות הללו מצצו את דם התמצית בכל פה. באחת מן השנים הראשונות לשבתנו בגדרה זרע איש-איש מאתנו רק אחד-עשר דונם חיטה. ולפי השומה של שמאי העשור הוצרך איש-איש מאתנו ליתן לבעל העשור את כל החיטה של יכולו ולהוסיף עוד לירה תורכית מכיסו. בשנת 1889 כבר היו לה לגדרה ששה-עשר דונם ענבים שיצאו מכלל ערלה. בקשנו מאת הממשלה קודם הבציר וחזרנו ובקשנו שנית באמצע הבציר, כי יבואו השמאים להעריך את העשור - ובקשנו לא נעשתה [...] הענבים התחילו נובלים, עד כי לא נשאר בהם אלא חצי, ולא היתה דרך אחרת אלא למכור אותם לערבים. ובחנוכה שלשה חדשים וחצי אחרי הבציר, כשאין עוד ענבים בארץ, באו השמאים והעריכו את העשור - בשמונה מאות פרנק!" (הורביץ, מרשימותיו, עמ' 253-254. והשוו לתיאור בכתב העת השילוח, כח (תרע"ג), עמ' 480): "הגדרתים סבלו בימי המשטר הקודם גם מבעלי-העשור יותר ממושבות אחרות. [...] ותמיד היו לה סכסוכים גם עם בני-הכפר וגם עם חוכרי-העשור, והיו מקרים, שמשם זה עלה עד החומש". וראו גם ראו לוי, שאלות, עמ' שיט.

אפוא לעלות ממון רב, כתוצאה מגביית מסים רגילה, למרות החוק הרשמי.¹⁴

4. השפעות עקיפות

חששות משמעותיים נבעו משאלת ההשפעה על ההתיישבות מלח השביתה, בפרט כשההתיישבות טרם הוכיחה את עצמה, והייתה מצויה בתהליכי פיתוח מואצים, כשהיא תלויה ברובה בכספי הברון.

החששות נגעו למכלול נושאים:

- א. נזקים תברואתיים בשל אי נטיעת אקליפטוסים "מזככי האויר".
- ב. פגיעה בניסויים החקלאיים הנעשים בחממות הברון ובאדמותיו.
- ג. הוצאות נדרשות של מתן תמיכה, על ידי חובבי ציון ובפרט על ידי הברון, כתוצאה מן השביתה והחשש שהוצאות אלו תגורמנה להפסקת או הקטנת התמיכה והפעילות של הגופים הנ"ל.
- ד. הימנעות מעלייה לארץ והתבססות בה ו/או גורם לירידה מן הארץ.
- ה. יצירה או חיזוק תדמית של האיכרים כבטלנים ופגיעה ברעיון שיישוב הארץ יכול להוות דגם כלכלי יצרני משתלם.

חשש נוסף היה מפגיעה בפרנסתם של עשרות פועלים יהודים, חלקם עולים חדשים דלי אמצעים, חלקם יהודים עירוניים, וחלקם איכרים שחיפשו השלמה לפרנסתם, שהתפרנסו מעבודות חקלאיות שונות במושבות, כשכירי יום. מספר מקומות העבודה המוגבל העיקר ממילא על אפשרות פרנסתם של הפועלים היהודים, חלקם אף נלכד ברשת המיסיון וחלקם ירד מן הארץ בהעדר עבודה. מניעה מהעסקתם בעבודות חקלאיות שונות במהלך השמיטה יכולה הייתה להוות עבורם פגיעה כלכלית קשה.¹⁵ יש לציין שמעמדם של הפועלים היהודים ושאלת תנאי העסקתם העסיקה את חובבי ציון, את הפקידות ואת אנשי המושבות, במיוחד משנת תרמ"ז (1887) והלאה.¹⁶

14. לוי, שם, עמ' שיט. והשוו לדברי הרב מוהליבר בעקבות מכתב זה, בשנת תרנ"ה: "ולפי דברי האכרים גם ה"עשור" מעשר מן התבואה יקח מהם החוכר, גם אם יובירו שדותיהם. ויגבה חובו או ממעט הגפנים שיביאו פרי מועט או ממקום אחר" (החרות, א' בתמוז תר"ע (8.7.1910), עמ' 3; היהודי, כו (כ"א תמוז תר"ע), עמ' 3-4; פרידמן, למשמעותו, עמ' 477).

15. ראו אהרנסון, בארון, עמ' 166-173; קולת, פועלי, עמ' 341; קניאל, המשך ותמורה, עמ' 117.

16. בשנה זו הוקמה בראשון לציון אגודת הפועלים הראשונה בארץ, שמטרתה הייתה "להחזיק איש ביד רעהו וגם לקרב חדשים הבאים יומיום ולא לפס ולהורותם את עבודת הכרמים והנטיעות". באותה עת היו

מאידך, טענו המתנגדים, שלא רק ששמירת השמיטה תתרום ליישוב הארץ, מכוח ההבטחה האלוקית, ולהיפך הפרתה תוביל לחורבן, אלא שגם מבחינה ריאלית היא תעודד תמיכה בהתיישבות בשדרות הציבור הרחב במזרח אירופה, ולעומתה עבודה בשמיטה תפגע קשה בתמיכה בהתיישבות בקרב ציבורי דתי זה.

במידה רבה עמד הוויכוח גם על השאלה עד כמה ניתן להניח שהשביטה תפגע בתמיכתו וביוזמותיו של הברון, כפי שטענו הדורשים היתר, או שחשש זה אינו מוצדק, כיון שהברון עצמו הודיע שהוא מעניין בקיום המצוות במושבותיו, וודאי הוא יסכים לכך אם הרבנים יציגו עמדה אחידה בעניין.

נקודה חשובה, בהקשר זה, שהייתה לה השפעה משמעותית, היא העמדה השונה שהציגו מתיישבים במושבות, כפרט בפתח תקוה ובראשון לציון. כפי שנראה להלן, דוברים שונים מפתח תקוה טענו בתוקף שעבודה האסורה בשמיטה, וודאי בפתח תקוה, אך גם במושבות אחרות, ככלל אינה נצרכת, ולעמדה זו, בה תמך גם ר"מ פינס, הייתה השפעה על רבני ועסקני העדה האשכנזית בירושלים, ועל גורמים שונים בחו"ל. לעומתם נקטו מתיישבים בראשון לציון עמדה שונה לחלוטין, המדגישה את הצורך בהיתר עבודה, ולעמדה זו תהיה השפעה במיוחד על הנהגת חובבי ציון. גם מחלוקת זו נתלתה לא רק בניתוח ריאלי של המציאות אלא בהנחות יסוד בהן נחלקו המתדיינים.

מרוכזים בראשון לציון כ-80 פועלים. האגודה בוטלה זמן קצר אחר כך בשל מעורבותה בסכסוך האיכרים עם הפקידות. ראו ברסלבסקי, פועלים, עמ' 77-90; קולת, שם, עמ' 341-345; אהרנסון, הברון, עמ' 166-173.